

ks. dr hab. Cezary Smuniewski, prof. ucz.

Wydział Nauk Politycznych
i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski

Recenzja dysertacji doktorskiej

Ks. Zacharego Swantka

pt. „Marriage as a Healing Sacrament: Marriage Preparation in Light of St. John Paul II’s
Theology of the Body and 1960 Retreat for Engaged Couples”,

napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

pod kierunkiem ks. dra hab. Lecha Wołowskiego

(Kraków 2024, ss. 200)

Oświadczenie

Recenzent oświadcza, że nie posiada żadnych interesów w odniesieniu do recenzowanej pracy doktorskiej, a tematyka tej dysertacji mieści się w nurcie jego zainteresowań naukowo-badawczych.

Układ rozprawy

Przedstawiona do recenzji rozprawa autorstwa ks. Zacharego Swantka składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy z nich, zatytułowany „Context: ‘I Learned to Love Human Love’” (s. 12-74), w tej części dysertacji Autor przedstawił tło rekolekcji Karola Wojtyły (1960), skupiając się na jego wczesnych przygotowaniach do posługi, które obejmują doświadczenie życia rodzinnego, edukację i zainteresowania poezją oraz teatrem. Zajął się także wpływem

studiów uniwersyteckich, II wojny światowej, pracy i mentorów na postrzeganie przez Wojtyłę godności ludzkiej i miłości. Doktorant opisał unikalne metody pastoralne, opracowane w konfrontacji z komunistycznym reżimem w Polsce, strategię pastoralną po zostaniu biskupem. Rozdział ten wieńczy analiza głównych tematów filozoficznych i dramatycznych dzieł o miłości, wydobywająca treści odnoszące się m.in. do etyki seksualnej i miłości.

Rozdział drugi opatrzony został tytułem „Build Your House Upon the Rock: Retreat for Engaged Couples” (s. 75-104). Doktorant przedstawił w nim wyniki badań treści rekolekcji dla narzeczonych oraz innych dzieł o miłości Wojtyły. W analizie skupił się m.in. na znaczeniu przygotowania do małżeństwa jako sakramentu, znaczeniu wzajemnego zaufania, dojrzałości i nierozzerwalności małżeństwa, jego celach, potrzebie wzajemnej pomocy i podejściu do seksualności. Autor zamknął ten rozdział refleksją na temat małżeństwa jako sakramentu ofiarnej miłości, łączącej się z ofiarą Chrystusa.

Trzeci rozdział otrzymał tytuł: „Application: Marriage as a Healing Sacrament” (s. 105-167). W tekście tym Doktorant słusznie skupił się na zastosowaniu metody Wojtyły i tematów jego rekolekcji do obecnych wyzwań i potrzeb związanych z przygotowaniem do małżeństwa w Kościele. Opisał kulturowe wyzwania, szczególnie w kontekście doświadczeń Kościoła i kultury w Stanach Zjednoczonych, zwracając uwagę na spadek liczby sakramentalnych małżeństw i kryzys instytucji małżeństwa. Autor obficie skorzystał z tekstów Jana Pawła II, zwłaszcza „Familiaris Consortio”, „Listu do Rodzin” i „Teologii ciała”. Dzięki temu przedstawił małżeństwo jako sakrament uzdrawiający małżonków. Doktorant naświetlił potrzebę uczynienia posługi rodzinie i edukacji dotyczącej miłości obłubieńczej priorytetem pastoralnym Kościoła. Zwrócił uwagę na znaczenie towarzyszenia parom w przygotowaniu do małżeństwa przez katechezę, wykorzystując podejście Wojtyły. Ostatnią część tego rozdziału poświęcił roli małżeństwa jako sakramentu uzdrawiającego dla kultury, podkreślając tożsamość i misję rodziny jako wspólnoty życia i miłości, która może mieć uzdrawiający wpływ na społeczeństwo. Właśnie w tym rozdziale dysertacji rozpoznaje najbardziej wartościową część wywodu młodego naukowca.

Dla kompletnego obrazu doktoratu warto dodać, że zawiera on również wstęp, zakończenie, streszczenie, „Appendix: Build Your House Upon the Rock (English Translation)” oraz bibliografię.

Ocena rozprawy

Warunki stawiane rozprawom doktorskim, a zarazem cechy, jakie powinna wykazywać przedmiotowa dysertacja, zostały określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*. Zgodnie z tym przepisem rozprawa doktorska ma prezentować ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie albo dyscyplinach oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej¹.

Jeśli chodzi o zadania recenzenta w postępowaniu w sprawie nadania stopnia doktora, to zostały one opisane szczegółowo przez Radę Doskonałości Naukowej w poradniku dla recenzentów opatrzonym tytułem „Recenzje w postępowaniach o awans naukowy”, opublikowanym w roku 2022. W tekście tym w zgodzie z art. 187 przytoczonej ustawy stwierdzono, że przygotowana przez recenzenta „opinia dotycząca danej rozprawy doktorskiej powinna zawierać następujące elementy:

- 1) ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną osoby ubiegającej się o nadanie stopnia doktora w określonej dyscyplinie albo dyscyplinach;
- 2) ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej (...) przez osobę ubiegającą się o nadanie stopnia doktora;
- 3) ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej (...).

Tym samym, w istocie recenzja rozprawy doktorskiej winna sprowadzać się do trzech wskazanych elementów”². Mając powyższe na uwadze, przedstawiam moją opinię.

¹ Por. Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U.2023.742 t.j.); *Recenzje w postępowaniach o awans naukowy. Poradnik*, Rada Doskonałości Naukowej, 2022 r., s. 8.

² *Recenzje w postępowaniach o awans naukowy...*, dz. cyt., s. 8-9.

Ad 1. Stwierdzam, że Doktorant w rozprawie prezentuje w stopniu wystarczającym ogólną wiedzę teoretyczną z teologii. Przedstawiam uzasadnienie powyższego stwierdzenia:

- Ks. Zachary Swanek w swoich badaniach wielokrotnie odwołuje się do mistrzów teologii, takich jak np. św. Tomasz z Akwinu, jak również do dokumentów kościelnych, zarówno współczesnych, jak i starszych, np. Encykliki *Casti connubii* Piusa XI. Doktorant zreżymnie porusza się pośród różnorodnych źródeł, które przeanalizował, demonstrując umiejętność efektywnego wykorzystywania zdobytej wiedzy. Wykazuje zdolność do ważenia treści, dokładnego rozróżniania poglądów myślicieli i badaczy od nauczania Kościoła. Korzystając z literatury teologicznej, ks. Zachary Swanek umiejętnie porównuje jej treści z opracowaniami o charakterze pastoralnym. Swoją analizę materiałów autorstwa Karola Wojtyły / Jana Pawła II przeprowadza z takim zaangażowaniem, że świadczy to o jego głębokiej wiedzy teoretycznej nabytej podczas studiów oraz, jak można przypuszczać, o dużej pasji badawczej i duszpasterskiej. Wiedza teoretyczna zdobyta przez Doktoranta jest przez niego używana precyzyjnie i adekwatnie.

- Rozprawa dowodzi, że ks. Zachary Swanek rozwinął zdolność dotarcia do interesujących go – czasami unikatowych – źródeł wiedzy. Dotyczy to często informacji rozproszonych, znajdujących się w miejscach nieoczywistych. Takie zaawansowane i efektywne działanie, jakie obserwujemy w recenzowanej pracy, jest możliwe tylko wtedy, gdy badacz dysponuje głęboką wiedzą teoretyczną w danej dziedzinie, w tym przypadku o teologii ciała i szerzej o myśli duszpasterskiej Karola Wojtyły / Jana Pawła II.

- Doktorant w swojej rozprawie demonstruje rozległą wiedzę teoretyczną z dziedziny teologii, co znajduje odzwierciedlenie w jego zdolnościach do trafnego identyfikowania współczesnych potrzeb badawczych w teologii, świadomych implikacji dla działań ludzkich, szczególnie tych związanych z funkcjonowaniem małżeństw i rodzin. Teologia małżeństwa Karola Wojtyły / Jana Pawła II posiada potencjał, aby stać się jedną z kluczowych sił wpływających na społeczeństwo. W końcu małżeństwa i rodziny są załączkiem myślenia o wspólnotach narodowych, a narody mają możliwość budowania państw. Państwa, odwołując się do kultury narodowej i funkcjonowania społeczeństwa, kształtują prawo, mają moc zapewniania wolności religijnej i są przestrzenią wspierania społecznych form bytowania człowieka, jego rozwoju i zdolności do czynienia dobra (dobra wspólnego), zarówno indywidualnie, jak i w różnego rodzaju wspólnotach. Wśród tych społecznych form bytowania człowieka, na pierwszym miejscu ujawnia się właśnie

małżeństwo / rodzina. Łatwo zauważyć, że w tak postrzeganej rzeczywistości mamy do czynienia ze swoistym cyklem, w którym rozpoznać należy zdolność człowieka do budowania bezpiecznego świata. Nie bez znaczenia jest także, że argumenty teologiczne w narodach chrześcijańskich kształtowały i kształtują moralność chrześcijańską, ale także moralność wspólnot politycznych. Błędy dotyczące rozumienia małżeństwa i rodziny, powiązane z błędami w rozumieniu i definiowaniu człowieka oraz społecznych form jego egzystowania, okazują się błędami funkcjonowania porządku publicznego oraz wizji świata. W dysertacji ks. Zacharego Swantka należy zatem rozpoznać badania nie tylko nad teologią małżeństwa, ale także nad fundamentami funkcjonowania społeczeństwa. Doktorant wykazuje, że błędy i zaniedbania na poziomie duszpasterstwa narzeczonych, małżeństw i rodzin są w pewnym sensie błędami w konstrukcji *polis*, co przez to wpływa na bezpieczeństwo poszczególnych osób, rodzin, narodów i państw.

Ad 2. Stwierdzam, że rozprawa doktorska wykazuje umiejętności Doktoranta do samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Przedstawiam uzasadnienie powyższego stwierdzenia:

- Doktorant opanował umiejętność formułowania celu badań, co opisał we wstępie do swojego opracowania. W tym właśnie fragmencie odnajdujemy passusy ujawniające zamierzenie badawcze autora: „Celem tej dysertacji jest analiza rekolekcji [dotyczy to konkretnego tekstu rekolekcji Karola Wojtyły, będącego przedmiotem badań – CS], aby wyciągnąć z nich wnioski dotyczące apelu Jana Pawła II o odnowę przygotowania do małżeństwa” (s. 8) oraz „Przez tę dysertację mam nadzieję wykazać, że teologia małżeństwa Jana Pawła II nie jest teologiczną abstrakcją, oderwaną od rzeczywistości, lecz jest zakorzeniona w jego bogatym doświadczeniu duszpasterskim oraz zrozumieniu życia małżeńskiego i rodzinnego” (s. 11). Podstawowym celem ks. Zacharego Swantka było pokazanie drogi odnowy przygotowania do małżeństwa w świetle nauczania i doświadczenia św. Jana Pawła II (s. 4: „This dissertation seeks to provide a path for the renewal of marriage preparation in light of the teachings and experience of St. John Paul II”).
- Lektura doktoratu pozwala wyodrębnić hipotezę badawczą – choć jakby rozproszoną w tekście – świadczącą o wystarczającej znajomości tematu i teorii badań teologicznych: odnowienie przygotowania do małżeństwa w świetle nauczania i doświadczeń Karola Wojtyły / Jana Pawła II, oparte na rekolekcjach dla narzeczonych, które prowadził w 1960

roku, może skutecznie sprostać wyzwaniom kulturowym i duchowym współczesnych par, a także wyzwaniom duszpasterskim Kościoła, prowadząc do uzdrowienia zranionego grzechem człowieka, bardziej udanych małżeństw i lepszego rozumienia tożsamości oraz misji małżeństw i rodzin w Kościele. Przy tak rozumianej hipotezie badawczej, Autor doktoratu sugeruje, że zastosowanie podejścia i treści rekolekcji dla narzeczonych, które Karol Wojtyła prowadził w 1960 roku, może stanowić kluczowy element w odnowieniu przygotowania do małżeństwa w Kościele. Taka propozycja odzwierciedla odwagę początkującego badacza, zakładając, że metodyka i treści tych rekolekcji, oparte na bogatym doświadczeniu duszpasterskim Wojtyły, jego głębokim zrozumieniu małżeństwa i rodziny, oraz na jego pismach na temat miłości i małżeństwa, mogą odpowiedzieć na współczesne, bardzo złożone problemy związane z małżeństwem i przygotowaniem do niego. Hipoteza ta opiera się na przekonaniu, że przygotowanie do małżeństwa, które uwzględnia nauczanie Jana Pawła II i wykorzystuje jego doświadczenia z rekolekcji, może prowadzić do tworzenia trwałszych i głębiej zaangażowanych związków małżeńskich – związków uzdrawianych łaską małżeństwa. Poprzez takie przygotowanie, pary mają szansę lepiej zrozumieć sakrament małżeństwa, docenić miłość jako cnotę, rozwijać wzajemne zaufanie, odpowiedzialność i wspólny dobrostan, co w rezultacie może przyczynić się do odnowy i wzmocnienia instytucji małżeństwa oraz pozytywnie wpłynąć na społeczeństwo i Kościół. Autor wierzy, że głębokie zaangażowanie w przygotowanie do życia małżeńskiego, inspirowane myślą Karola Wojtyły / Jana Pawła II, może zmienić oblicze przyszłych małżeństw, czyniąc je bardziej odpornymi na wyzwania współczesnego świata, a tym samym przyczynić się do lepszego życia małżeńskiego i rodzinnego.

- Doktorant wykazał się znajomością literatury i kontekstu historycznego oraz głębokim zrozumieniem nauczania Jana Pawła II, szczególnie w zakresie małżeństwa i rodziny. To świadczy o jego zdolności do dokładnej analizy i interpretacji tekstów oraz umieszczania ich w szerszym kontekście teologicznym i historycznym. Ks. Zachary Swantek wykazał się umiejętnością analizy i syntezy, co demonstruje poprzez szczegółową analizę treści rekolekcji prowadzonych przez Karola Wojtyłę i ich porównanie z późniejszymi pismami Jana Pawła II. Jego praca ukazuje umiejętność przetwarzania i integrowania różnorodnych informacji w celu wypracowania nowego zrozumienia tematu. Doktorant charakteryzuje się również zdolnością do krytycznego myślenia. Nie ogranicza się do przytaczania nauczania Jana Pawła II, ale również analizuje i ocenia wyzwania współczesnego społeczeństwa

w kontekście przygotowania do małżeństwa. Jego zdolność do identyfikacji i krytycznej analizy problemów świadczy o samodzielnym myśleniu naukowym.

- Ważne jest także docenienie zaangażowania Doktoranta w „empiryczną” stronę badań, co jest widoczne w jego uczestnictwie w konferencjach, prezentacjach, a także pracy nad tłumaczeniem i analizą tekstu przedmiotowych rekolekcji. Wykazuje on zdolność do aplikowania teoretycznych rozważań w praktycznych kontekstach. Dążenie Doktoranta do rozwoju myśli duszpasterskiej Kościoła zasługuje na uwagę. Jego cel, polegający na wykorzystaniu wyników badań do odnowienia przygotowania do małżeństwa w Kościele, może mieć znaczący wpływ na praktykę duszpasterską. Praca ta wskazuje na potencjał ks. Zacharego Swantka do przyczyniania się do rozwoju dyscypliny, co jest kluczowym aspektem samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Ad 3. Stwierdzam, że rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Przedstawiam uzasadnienie powyższego stwierdzenia:

- Recenzowany doktorat przedstawia oryginalne podejście do problemu naukowego związanego z rozumieniem małżeństwa jako sakramentu uzdrowienia. Łączy on dogłębną analizę tekstów źródłowych z krytyczną oceną współczesnych interpretacji oraz wysiłkiem syntetyzowania różnorodnych perspektyw, aby stworzyć spójny obraz nauczania na omawiany temat, dążąc do opracowania treści, które mogą wspierać duszpasterskie działania Kościoła. W tym badaniu można dostrzec znaczący postęp dla przyszłych badań w zakresie teologii ciała, rozwijanej w perspektywie dogmatycznej, moralnej i pastoralnej.

- Ks. Zachary Swantek wykorzystał treści zidentyfikowane i wydobyte z doświadczeń Karola Wojtyły w celu odnowy katolickich materiałów używanych w przygotowaniu do małżeństwa. Autor zastosował unikatowe podejście Wojtyły z rekolekcji dla narzeczonych z 1960 roku, które do niedawna było mało znane poza Polską. Adaptacja tych doświadczeń do współczesnych wyzwań związanych z przygotowaniem do małżeństwa ukazuje, jak metodyka Wojtyły może służyć jako model do naśladowania, co stanowi nowatorskie ujęcie w kontekście współczesnej teologii pastoralnej.

- Doktorant zmierzył się z efektami analizy współczesnego kontekstu kulturowego i etycznego funkcjonowania małżeństw wewnątrz cywilizacji zachodniej. W swoich badaniach dokonał refleksji nad zmianami w społeczeństwie, takimi jak opóźnianie zawierania małżeństw i kulturą „hookup”, oraz zbadanie, jak te trendy wpłynęły na

postrzeganie i praktykę małżeństwa sakramentalnego. Autor przedstawił, w jaki sposób przygotowanie do małżeństwa może odpowiadać na te wyzwania, integrując nauczanie Wojtyły z jego duszpasterskim doświadczeniem, co podkreśla oryginalność jego podejścia do problemu naukowego.

- Doktorant, dzięki przeprowadzonym badaniom, przedstawił dotąd nieznanne argumenty podkreślające znaczenie liturgii (oraz katechezy na jej temat) w przygotowaniu do małżeństwa. Skupiając się na liturgii obrzędu ślubów małżeńskich jako narzędziu katechetycznym, dysertacja ukazuje, jak liturgia może być wykorzystana do uzdrawiania wyobraźni par i przygotowania ich do przyjęcia łaski sakramentu. To podejście, łączące teologię z praktyką liturgiczną i katechezą, otwiera nową perspektywę na przygotowanie do małżeństwa w Kościele.

- Ks. Zachary Swantek nie tylko opisał rodzinę jako Kościół domowy, ale również ukazał jej potencjał ewangelizacyjny. Praca podkreśla znaczenie rodziny w misji Kościoła jako fundamentalnego miejsca ewangelizacji, odpowiadając tym samym na apel Jana Pawła II o umocnienie tożsamości i misji rodziny. Autor pokazuje, jak przygotowanie do małżeństwa może wspierać pary w rozpoznawaniu ich tożsamości jako „wspólnoty życia i miłości” oraz jak mogą one przyczyniać się do budowania „cywilizacji miłości” i „kultury życia”. To innowacyjne ujęcie w dyskusji na temat roli małżeństwa i rodziny w Kościele, które ma zdolność do kształtowania społeczeństwa i kultury życia wspólnego: „Poprzez małżeństwo sakramentalne, pary dążą do wzmocnienia swojej miłości sakramentalnie, łącząc ją z miłością Chrystusa do Kościoła, jednocześnie uczestnicząc w niej i stając się sakramentem tej miłości. Gdy przynoszą swoją miłość na ołtarz w dniu ślubu, ich miłość może zostać przemieniona, tak aby nie była tylko zamkniętą w sobie miłością, ale miłością, która prowadzi ich oboje do wspólnego dążenia do przemiany świata poprzez owocność ich małżeństwa” (s. 171)

Uwagi krytyczne

Najważniejszym elementem gatunku literackiego, jakim jest recenzja dysertacji doktorskiej, jest część poświęcona krytyce. Chciałbym jednak na wstępie podkreślić, że przedstawiona krytyka nie powinna być postrzegana jako podważanie umiejętności intelektualnych czy wiedzy kandydata ubiegającego się o stopień naukowy doktora. W rozprawie ks. Zacharego Swantka nie napotkałem wielu defektów formalnych. Tekst został napisany poprawnie,

zauważyłem jedynie drobne niekonsekwencje, które jednak nie wymagają szczegółowego omawiania. Moja główna wątpliwość dotyczy dążenia Doktoranta do syntezy, czasami na granicy spłaszczenia treści o istotnym znaczeniu teologicznym. Często w pracy przywołuje on konkretne wypowiedzi Karola Wojtyły / Jana Pawła II, opatrując je skromnym komentarzem. Niekiedy tekstami Wojtyły wyjaśnia Wojtyłę, pozostawiając czytelnika z wątpliwościami, czy prawidłowo rozumie zamiar młodego badacza. W tych fragmentach, gdzie możliwe było ukazanie głębi trynitarnej, charytologicznej i eschatologicznej wymiaru, czytelnik otrzymuje narrację z zakresu antropologii teologicznej i perspektyw duszpasterskich. Jednak bez fundamentu trynitarnej, charytologicznej i eschatologicznej pozostają one pozbawione narzędzi do teologicznego rozumienia człowieka i wskazówek dla Kościoła w jego *hodie*. Moim zdaniem, doktorant mógłby rozwinąć bardziej wiele poruszonych w pracy wątków, na przykład motyw chrystologiczny, dostrzegając w nich ich potencjał dla duszpasterstwa Kościoła. Te uwagi kieruję w duchu konstruktywnego dialogu naukowego. Moim celem jest wsparcie ks. Zacharego Swantka na jego dalszej drodze naukowej oraz w pogłębianiu refleksji nad tematyką, którą podjął i, jak się spodziewam, będzie podejmował w przyszłych badaniach i publikacjach.

Pytania

Wywód ks. Zacharego Swantka prowokuje do pytań, mniej lub bardziej szczegółowych – wybieram z nich dwa, na prawach *exemplum*.

- Czy jest uzasadnione twierdzenie, że badania nad wolnością człowieka, odwołujące się do myśli Karola Wojtyły / Jana Pawła II, mogą dostarczyć treści umożliwiające współczesnej teologii konfrontację ze współczesnymi formami zniewolenia człowieka cywilizacji zachodniej? Jeśli tak / nie, to dlaczego?

- Czy w tekstach księdza / biskupa Karola Wojtyły na temat małżeństwa można dostrzec podobieństwa do myśli duszpasterskiej papieża Franciszka? Jeśli tak / nie, to dlaczego?

Formułuję te pytania z głębokim zastanowieniem i szczerym pragnieniem zgłębienia wiedzy wykraczającej poza to, co udało mi się przeczytać w recenzowanej rozprawie. Wybieram te kwestie, będąc przekonanym, że Doktorant ma jeszcze wiele do zaoferowania ze swojej bogatej wiedzy. Nie jestem pewien, czy udało mi się w pełni docenić wszystkie tematyczne niuanse przedstawionej pracy. Jak wspominałem, w tekście występują pewne luki, które

staralem się wypełnić poprzez własne interpretacje i dopowiedzenia, choć nie zawsze byłem co do tego pewny.

Wniosek końcowy

Dysertacja doktorska ks. Zacharego Swantka prezentuje osiągnięcie badawcze o wysokiej próbie naukowej. Rozprawa porusza tematy dotychczas jedynie częściowo eksplorowane, wnioskując istotne obserwacje poznawcze. Szczególnie praca ta otwiera niezwykle interesujący i obiecujący kierunek badań: „sakrament małżeństwa jako środek uzdrowienia człowieka i społecznych form jego egzystowania”. Badania, których wynikiem jest recenzowana praca, świadczą o rozległych kompetencjach Doktoranta, który czerpie z szerokiego spektrum dziedzin naukowych, kierując swoje zainteresowania przede wszystkim ku duszpasterskim aspektom życia Kościoła. Pracy towarzyszy intelektualna rzetelność. Mimo to, nie wszystkie analizy przedstawione w dysertacji zdobywają moją niepodzielną akceptację. Niektóre, choć nieliczne, propozycje interpretacyjne wydają się być niewystarczająco uzasadnione. Brakuje mi miejscami przejść od analizy do odważnych konkluzji. Jednakże ten drobny mankament może świadczyć na korzyść Autora, który na początku swojej drogi naukowej unika ryzykownych sądów, ale krytycznie podchodzi do źródeł oraz śledzi aktualne kondycję Kościoła i społeczeństwa. Nie mam wątpliwości, że w obecnej formie praca spełnia wymagania stawiane dysertacjom doktorskim. *Ergo*, z pełnym przekonaniem i satysfakcją wnioskuję o dopuszczenie ks. Zacharego Swantka do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

Warszawa, 9 lutego 2024 roku